

“ЧУЖИЙ” У ЗАСТІЛЬНОМУ ЕТИКЕТІ УКРАЇНЦІВ (У СЛОВ’ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ)

Проблема сакральності гостя не є новою в етнографічній літературі¹. Уявлення про гостя як про посланця Бога характерні для багатьох народів, і не лише територіально та генетично близьких, але й віддалених. У фольклорі українців часто трапляються легенди про те, що Ісус Христос мандрує землею в подібні жebraка (прошака) і просить хліба. Візьмімо хоча б широко відому легенду про стоколос*.

Легенди про мандри Бога на землі характерні й для інших слов’янських народів. Як справедливо вважають сучасні дослідники, мотив Бога-гостя походить ще зі спільної індоевропейської культури². Вербальні формули під час зустрічі гостя і приказки стосовно нього аналогічні в багатьох народів: “Принеси, Боже, гостя, жeb і нам добро”, “Приведи, Боже, гостя, то й собі добре”³ (укр.), “Гість у дiм – радість у дiм”⁴ (рос.), “Гість – дар Божий” (польс.), “З Богом, ласкаво просимо!”⁵ (тур.), “Гість – посланець Бога”⁶ (черкеськ.), “Гість – Божий гість”⁷ (осет.).

Як справедливо стверджує російський етнолог А. Топорков, аналогія стола й престола (вiвтаря) є доведеною і підтвердженою багатьма джерелами⁸. Просторова організація застiлля залежить від ситуації, задля якої воно влаштовується. Застiлля за традицією може відбуватися в хаті, у тимчасовому критому приміщенні, у дворі чи на вулиці, просто неба, біля церкви, на цвинтарі або біля нього тощо. Проте в будь-якому приміщенні чи просто неба за столом є почесні місця, котрі посідають важливі шановані гості чи господарі, на честь яких відбувається урочистість (молоді на весiллі, баба-бранка й куми на хрестинах тощо). У хаті – це місце навпроти дверей під образами, надворі ж – на торцевій частині столу, у всіх на виду.

І нині на велелюдних бенкетах запрошені й господарі дотримуються ієрархії розташування за столом залежно від соціального статусу (постійного чи ситуативно-

го). Ці традиції надзвичайно стабільні, порушення їх може призвести до конфлікту.

За столом (на учті чи простій гостині) ще за часів Київської Русі і до XVIII ст. частували медом, пивом чи горілкою “за колією” – “круговими чашами”, “чарами рядобними”. Починали з найпочеснішого гостя чи господаря на учті – того, хто сидів на покуті. Він виголошував здравницю, випивав, чару наповнювали знову й подавали наступному гостеві, тобто “пускали колію”. Приклади застільної ієрархії спостерігаємо ще в билинах часів Київської Русі. Звертаючись до невеселого під час бучного бенкету богатиря Сукмантія, князь Володимир питає:

Али чара ти шла не рядобная,
Или место было не по отчине? ⁹

Місце і роль учасника застілля й досі залежить від події та характеристик самого учасника – його віку, статі, громадського статусу, ступеня спорідненості чи знайомства, сусідських зв'язків. Тобто в кожній гостині місце гостя визначають “по отчині”. На весіллі головними особами, навколо яких відбуваються події, є молоді, а основними діючими особами і розпорядниками – рідні та хрещені батьки, дружки, дружки й бояри. І в українців, і в росіян Слобожанщини коровай роздавали, починаючи з молодих, яких наділяли центральною (“княжецькою”, “старшою”, “парною”) шишкою з короваю, потім дарували шматки головного весільного хліба батькам, хрещеним батькам, родичам за ступенем спорідненості й за віком, а далі – за ієрархією ¹⁰.

На поминках в українській етикетній традиції розпорядниками й кухарями не можуть бути близькі родичі, а розташування за столом (чи кількома столами) досить демократичне – без урахування родинних зв'язків стосовно покійного. На хрестинах найважливішими особами є не рідні батьки дитини, а хрещені (у минулому – баба-пупорізка). Центральна фігура на Храмовому святі чи Проводах (коли збираються громадські застілля-складки) – священник місцевої парафії, навколо якого гуртується вся громада. У визначенні місця за столом виявляється певна модель соціальної стратифікації співтрапезників.

Саме в гостинах стіл є головним елементом простору і наділений великим символічним значенням. На українському весіллі навколо нього (як навкруг аналоя) тричі обводять молодих (а подекуди

й переводять через стіл), обносять після хрещення немовля, називають стіл “престолом”, підкреслюючи його значення. На українсько-молдавському пограниччі існує звичай передачі немовляти після хрещення через стіл із хлібом і ножем. При цьому виголошують добрі побажання: “Рости, Васильку, здоровий і слухняний, розумний і веселий, до роботи беручий, до горілки байдужий..!”. За столом не можна бешкетувати, а всілякі жарти й ритуальні безчинства починали тільки тоді, коли всі виходять із-за столу.

Стіл в українській повсякденній і святковій побутовій традиції завжди начебто “чекав” гостей. “Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі”, “Як окраєць на столі, так і душка веселій” ¹¹, “Коли хліб на столі, то стіл – престіл, а як хліба ні кусочка, тоді стіл лиш гола дошка”, “Як хліб на стіл, так і стіл престіл, а хліба ні куска, і стіл – доска” ¹², “Хліб – батько, вода – мати не дадуть загинати” ¹³, – цей ряд паремій можна продовжувати. Звичай тримати постійно на столі хліб є досить давнім і трапляється також у білорусів та росіян, як зауважив іще К. Мошинський ¹⁴.

Слово гість має давньоруські корені – означає *іноземець*, *іноземний купець*, як і в більшості слов'янських мов. Так само латинське *hostis* мало початкове значення *чужинець*, *гість*, а пізніше – *ворожий чужоземець*, *ворог* ¹⁵. Отже, радо приймали і своїх гостей, і гостей-чужинців, котрих частували і шанувували за етикетом. У Симеона Полоцького (XVII ст.) є чотиривірш:

Гостя чредить радість
Паче, неже сладость.
Аще косвенно зриши,
Зле ты гостя чредиши ** ¹⁶.

Оповідання щодо гостинного етикету, розказане з властивим козакам добрим гумором Микитою Коржем, наводить А. Скальковський. Особливою соціальною групою на Січі були чабани (табунники, скотарі), які не були прикріплені до певного коша. Якщо чабан надумає піти або поїхати до чужого коша “і, прийшовши туди, застане господарів за обідом або вечерею, то говорить: «Хліб та сіль, пани-молодці!». Ті відповідають: «Їмо свій, а ти біля порога стій». – «Ні, братці, – відповідає гість, давайте і мені місце», – виймає ложку й сідає до казана. Чабани-господарі скрикують: «То козак здогадливий! Вече-

р'яй, братчику, вечер'яй!» – дають йому найкраще місце і приймають як побратима. Якщо ж трапиться інакше, то такого козака називають оглухом”¹⁷.

Категорію “гості” можна умовно поділити на два типи: сподівані й несподівані. У цій статті ми розглядатимемо гостей несподіваних, часто нежданих або незваних. Правила гостинності змушували господарів поважати гостя і приймати його завжди, незалежно від очікувань (несподіванок) або соціального статусу. Проте існувала досить сувора ієрархія таких прийомів за ступенем спорідненості до господарів – саме те, що в билинах київського циклу називають місцем “по отчині”: близький родич – далекий родич – сват – кум – сусід – знайомий – незнайомий (невідомого походження без виразних етнічних ознак або невідомого походження з виразними етнічними ознаками: мова, колір шкіри, волосся, розріз очей, а також із виразними ознаками іншої віри чи без виразних ознак одновірця тощо).

Звичайно, ми можемо знайти безліч прикладів сприйняття чужого як недоброго, злого, негативного.

Так, у Києво-Печерському патерику міститься опис відповіді преподобного Феодосія на запитання князя Ізяслава про суть латинських (католицьких) “ересів”: “... В пост мясо ядят., опресноки служат., неправо верують и нечисто живут. Ядят бо съ пси и с кошками, пиють бо свой сець – зло есть и проклято сие – и ядят желви, и дикыя кони, и ослы, и удавленину, и медведину, и боборовину”¹⁸. У настановах святого безперечно перебільшення гріхів іновірців (їдять із кішками й собаками, п'ють власну сечу тощо) свідчить про вороже сприйняття чужих по вірі. І хоча вони теж християни, але Феодосій у своїй непримиренності вимагає дочок християнських заміж за “латинян” не видавати і їхніх дочок не брати собі в дружини, не братися з ними, не кумитися, а також не їсти й не пити з ними з одного посуду. Однак святий отець робить при цьому зауваження стосовно прошаків (жебраків, подорожніх, прочан): “Тем же просящим у вас давайте им Бога ради ясти, но въ их съсудех: аще ли не будетъ в них съсуда, въ своем дайти и потом, измывши съсуд, молитва дати”¹⁹. Навіть із такими нечистими, як латиняни-еретики, коли ті в скрутні, слід було ділитися їжею й питвом. Чужий, хоч і неправедної віри, за Феодосієм, гідний милості:

“Милостивъ же буди, христороубче, не токмо до своих домочадец, но и до чужих, и аще видиши нага, одежи ї, или гладна или бедою одержима, помилуй ї”²⁰.

У народній пам'яті зберігаються згадки про “литовські часи” України. На весіллі в обряді “переймів” почету молодого (коли він їде по молоду) хлопці з кутка молодої чи з її родичів виставляють на дорозі стіл із хлібом і вимагають від молодого викуп (“могорич”). На Черкащині при цьому приспівують:

Прийшла Литва –
Буде битва²¹.

Після цього без усякої битви торгуються, отримують від дружка молодого бажаний могорич, віддають натомість хліб і пропускають “литовське військо” молодого до молодої.

Подібні примовки в аналогічній ситуації побутують і на Київщині:

Турок, литвин, чемерис,
Мого хліба не берись!²².

Хліб віддають цим “чужинцям” за певний викуп.

Опозиція свій/чужий не обов'язково відповідає опозиції позитивний/негативний, (бажаний/небажаний) в урочистих трапезах (Різдво, Новий рік, поминки, навіть весілля).

При випіканні весільного короваю по всій Україні існував (а подекуди зберігся й досі) звичай вимітання печі особою чоловічої статі. Це міг бути сват, боярин, дружок, звичайний стрічний селянин чи будь-хто, навіть малий хлопець. Він розгортав коцюбою жар у печі й гусячим крилом ретельно вимітав піч, щоб під для короваю був чистий. Коровайниці при цьому співали, глузуючи:

...Та помела, дружбонько, помела,
Щоб твоя голова в печі не була,
Щоб твоя борода печі не мела,
Як будеш помела нести,
Буде твоя борода мести²³.

За весільною “посадою” ім'я вимітайла майже ніколи не називали, переважно приховуючи його під прізвиськом кучерявий:

Кучерявий піч вимітає,
Кучерява в піч заглядає:
Ой де ж мені сісти
На щасливім місці?²⁴.

В етноконтактній зоні Полтавщина – Чернігівщина трапляються й інші прізвиська кучерявого – рум'яний, верм'яний, вірмен:

Вірмен піч вимітає,
Вірмениха в піч заглядає,
А челюсті усміхаються,
Короваю сподіваються ²⁵.

Довіряючи в такий спосіб важливу передвесільну справу чужинцеві, чужакові, прагнули обдурити всілякі “нечисті сили”, не допустити їх до короваю. Недарма існує приказка: “Чужі очі не зурочать” ²⁶.

Не варто в українській звичаєвості завжди проводити аналогію між поняттями свій і добрий, позитивний, бажаний, а також чужий і поганий, недобрий, небажаний. Звичай різдвяного колядування чи новорічної Маланки підтверджують цю тезу.

Російська дослідниця етнології і фольклору Л. Виноградова цілком слушно стверджує, що найважливішим елементом колядування є пригостання й обдаровування колядників ²⁷. Тут слід зазначити, що у ватагах колядників і щедрувальників чільне місце серед масок завжди займають саме маски чужих, передусім Кози й Діда, Цигана, Чорта та ін. У ватагах Маланки персонажі чужих так само виразні. Чужі з іншого етнічного середовища (Циган, Циганка, Єврей), чужі з іншого соціального кола [Шандарь (жандарм), Пан, Москаль (рекрут, солдат та ін.)] співають, проголошують примовки, вітаючи господарів із Різдом і Новим роком, і бажають їм усілякого добра і благоденства. Як, власне, і сама Коза – символ іншого світу – світу Космосу, світу тварин ²⁸, чужого світу; як і Маланка – бешкетниця, яку в буденний час небезпечно запрошувати до хати. Окрім того, роль Маланки виконує переодягнутий у жіноче вбрання хлопець. Обрядове травестування теж підкреслює високу ступінь чужинності, несправжності. Однак саме цих чужих чекають, саме їм належить частування й щедрі хлібні та інші їстівні дари. Тут чужі стають бажаними, незвані – жаданими.

Український етнолог О. Курочкін дослідив ареал поширення “Кози” і встановив, що, крім України, його межі сягають західної території розселення українського етносу (Холмщина, Підляшшя), переходячи на власне польський етнічний терен ²⁹:

Gdzie koza chodzi – tam żyto rodzi,
Gdzie jej tropy – powstają kopy,
Gdzie zwryci rogi – wznoszą się stogi ³⁰.
(Де коза ходить, там жито родить,
Де її стежки – повстають копи,
Куди поверне роги – піднімаються стоги).

Побутування “Кози” поширене на сході (у російських областях аж до Псковської, Новгородської, Тверської, Ярославської й Костромської) на півночі (Білорусь)³¹. Так у слов’янській гостинній традиції виявляється функціональна спільність при певній етнічній і локальній варіативності.

“Переберія”, чи то “циганщина”, характерна й для весільного обряду і відбувається на другий/третій день. Щоправда, ці персонажі – умовно чужі, оскільки вони обов’язково входять до складу весільних гостей. Їхнє завдання – наловити курей, знести їх до весільного двору, обпатрати, зварити з локшиною, почастуватися самим і пригостити всіх на весіллі.

Без будь-якої карнавальності, досить урочисто відбувається похоронне застілля – поминки, один із найархаїчніших звичаїв, що майже повсюди зберігся. На поминках відсутня застільна ієрархія гостей, сюди можна прийти незваним. Вважається за велику благодать для родичів покійного, якщо нагодиться хтось чужий на поминки: подорожній, прочанин, старець тощо. Чужих, за традицією, слід нагодувати першим. Частування чужого в уявленнях народу є аналогом годування покійного. Це підтверджують і російські джерела: “Частування жебрака – це водночас частування своїх родичів, що знаходяться далеко від дому, як живих, так і тих, що перейшли в інший світ” ³². Справжні, а не карнавальні діди, старці є важливішими за своїх у цьому сумному застіллі. Ще І. Котляревський у XVIII ст., описуючи поминки, які справляв Еней за Анхізом, писав:

Хліб, бублики, книші вродились,
Пішли посуду добувать;
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили...
Старців по улицям шукали... ³³.

На поминках особливо вшановували найдальших, найчужіших гостей. Якщо навіть приймали явного чужинця – з іншою мовою, вірою (який не мав хреста на грудях), іншої раси несхожого на українців, то йому були раді й частували за першим столом.

Отже, порушення етикетних правил на користь чужих, що на певний час стають важливішими за своїх (в обрядовій культурі), є нормою поведінки для господарів і гостей.

* “Колись житній (пшеничний) колос був розміром із соломину, ріс від землі. Хліба було вдосталь, і люди перестали його цінувати. Ісус у подібні старця підійшов до двору і попросив хліба. Жінка саме спекла млинці. Вона взяла млинець, підтерла ним дитину і кинула жебракові. Розгнівався Бог і взявся лущити колос. Коли дійшов майже до верху – загавкали собаки (занявкали коти) і стали просити Бога, щоб він лишив хоч трохи зерна. Бог змиливався над нещасними тваринами і не обчухрав колос до кінця. (Тепер ми їмо собачу чи то котячу частку хліба). Відтоді хліб почали берегти”. Варіантів цієї легенди багато, нам довелося її записувати майже в усіх селах України.

** “Чредить” – тут насичувати черево, годувати; “косвенно” – косо, недоброзичливо.

¹ Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. – Ленинград, 1990. – С. 110, 113 та ін.; Бгажноков Б. Х. Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов // Этнические стереотипы поведения. – Ленинград, 1985; Кушхов Х. С. Гостеприимство как регулятор общественного быта кабардинцев в XIX веке // Общественный быт адыгов и балкарцев. – Нальчик, 1986; Калоев Б. А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. – М., 1971; Гарданов В. К. Гостеприимство, куначество и патронат у адыгов (черкесов) в первой половине XIX века // Советская этнография. – 1964. – № 1.

² Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета... – С. 122.

³ Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. – К., 1991. – С. 37.

⁴ Малые жанры русского фольклора. Пословицы, поговорки, загадки. – М., 1979. – С. 127.

⁵ Серебрякова М. Н. О некоторых особенностях этноэтикета у современных турок // Этикет у народов Передней Азии. – М., 1988. – С. 211.

⁶ Бгажноков Б. Х. Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов. – С. 179.

⁷ Калоев Б. А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. – С. 195.

⁸ Топорков А. Л. Присхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения. – Ленинград, 1985. – С. 223, 224.

⁹ Там само.

¹⁰ Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів Укра-

їни. – К., 1982. – С. 46.

¹¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – СПб., 1864. – С. 233, 241.

¹² Національні архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ НАН України. – Ф. 14/3, арк. 21, 32, 33.

¹³ Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. – К., 1989. – С. 315.

¹⁴ Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Kraków, 1929. – Т. 1. – S. 583.

¹⁵ Етимологічний словник української мови. А – Г. – К., 1982. – Т. 1. – С. 517.

¹⁶ Памятники литературы Древней Руси. XVII век. – Книга третья. – М., 1994. – С. 67.

¹⁷ Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 201–202.

¹⁸ Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М., 1980. – С. 614.

¹⁹ Там само. – С. 614–616.

²⁰ Там само. – С. 616.

²¹ С. Межирич Канівського р-ну Черкаської обл., 1973 р.

²² С. Коженики Білоцерківського р-ну Київської обл., 1974 р.

²³ Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – № 11. – С. 244.

²⁴ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди й звичаї у с. Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С. 84.

²⁵ Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 95.

²⁶ С. Грабовське Сумської обл., 2006 р.

²⁷ Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. – М., 1982. – С. 147.

²⁸ Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 87, 88, 89.

²⁹ Там само. – С. 87–88.

³⁰ Witkowski Cz. Doroczne polskie obrzędy i zwyczaje ludowe. – Kraków, 1965. – S. 8.

³¹ Курочкін О. Українці в сім'ї європейській... – С. 87–88.

³² Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета... – С. 128.

³³ Котляревський І. Енеїда. – К., 1969. – С. 38.